

Ryszard Rosin

ZGIERZ W XII—XVI W.

Jednym ze starszych i znaczniejszych miast na obszarze ziem dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego był Zgierz. Nie wiemy dokładnie — podobnie jak w przypadku przeważającej większości osiedli wywodzących się z wczesnego średniowiecza — kiedy został założony. Najstarsza wzmianka o nim pochodzi z 1231 r., ale zanim trafił „na karty historii”, istniał już od dłuższego czasu. Tematem niniejszego artykułu jest właśnie omówienie roli Zgierza w XIII w., a także zaplecza osadniczego, stosunków dziesięcinnych i innych zagadnień wskazujących na jego przynajmniej XII-wieczne pochodzenie, a następnie początków oraz dziejów miasta od połowy XIV do drugiej połowy XVI w.

Zakres problematyki artykułu ukształtował się przede wszystkim pod wpływem stanu literatury¹, a zwłaszcza dwóch prac poświęconych wyłącznie temu miastu. Pierwszą z nich opublikował w 1933 r. Bronisław Wachnik². Jest to praca o charakterze popularnonaukowym, (sam autor nazwał ją szkicem) i mimo szerokich ram chronologicznych — obejmuje bowiem okres od XIII do końca XVIII w. — liczy zaledwie 48 stron. W latach międzywojennych spełniała ona swoje zadanie, zapoznając ogólnie miłośników historii z przedrozbiorowymi dziejami Zgierza. Odnalezienie nowych źródeł i zastosowanie bardziej wnikliwych metod

¹ Spośród starszych prac o Zgierzu drukowanych w wydawnictwach encyklopedyczno-słownikowych na uwagę zasługuje przede wszystkim opis tej miejscowości pióra M. Rawity-Witanowskiego i B. Chlebowskiego zamieszczony w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (t. 14, Warszawa 1900, s. 576—578).

² Por. B. Wachnik, *Zgierz. Szkic historyczny, cz. 1, Zgierz rolniczo-rzemieślniczy*, Zgierz 1933.

badania pozwala jednak znacznie wzbogacić wnioski podane przez Wachnika. Autorem drugiej pracy, wydrukowanej w 1959 r., jest Stanisław Marian Zajączkowski³. Ograniczył się on — zgodnie z głównymi kierunkami swoich badań — do omówienia charakteru grodu zgierskiego oraz osadnictwa najbliższych okolic, a chronologicznie jego wywody zamykają się zasadniczo na połowie XIV w.; dalej (do 1420 r.) sięga jedynie marginesowo. Takie ujęcie tematu poważnie utrudniło wyciągnięcie wniosków retrospektywnych, zwłaszcza w zakresie genezy miasta i układu dróg.

Autor niniejszego artykułu zainteresował się dziejami Zgierza w ramach podjętych pod koniec lat pięćdziesiątych badań nad początkami miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego wraz z ziemią wieluńską. W roku 1966 wygłosił referat pt. *Zgierz w średniowieczu* na sesji naukowej zorganizowanej w tym mieście na zakończenie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego. Przedstawiony wówczas materiał został następnie całkowicie przerobiony i wzbogacony o nowe źródła. Pozwoliło to na sformułowanie kilku nowych ustaleń na temat najstarszych dziejów Zgierza; niektóre z nich były referowane podczas sesji i innych podobnych spotkań organizowanych w tej miejscowości.

Najstarsze źródła pisane dotyczące Zgierza pochodzą co prawda dopiero z XIII w., zawierają jednak szczegóły świadczące, iż do tego czasu miejscowość ta przebyła już znaczną drogę rozwoju. Należy przede wszystkim podkreślić jej znaczenie jako miejsca zjazdów i pobytu książąt. Także wart podkreślenia jest fakt, że posiadała ona kościół sięgający przynajmniej przelomu XII i XIII w. oraz komorę celną istniejącą zapewne już w pierwszej połowie XII w.

Dokument z 1231 r.⁴ mówi o zamianie dóbr, zatwierdzonej podczas świąt Wielkanocy, na które zjechali tutaj: książę Konrad Mazowiecki wraz z czterema synami, książę Władysław Odonic, biskup włocławski Michał, opat sulejowski Wilerman z paroma zakonnikami oraz kilku panów. Należy przyjąć, iż niektórym z książąt i dostojników świeckich towarzyszyły żony, biskupowi natomiast przedstawiciele kapituły, a wszystkim służba.

Następna wzmianka o Zgierzu pochodzi z 1248 r. i również dotyczy zjazdu, ale mniej okazałego; przebywał wtedy tutaj książę Kazimierz Konradowic wraz z urzędnikami dworskimi oraz z dzielnic kujawskiej i łęczyckiej, a także z paroma panami świeckimi. Zgierz wymieniają

³ S. M. Zajączkowski, *Uwagi nad początkami Zgierza*, „Rocznik Łódzki” 1959, t. 2(5), s. 271—282.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Polski* (dalej: KDP), t. 1—2, wyd. L. Ryzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1847—1853, t. 1, nr 20.

ponadto jako miejsce wystawienia dwa dokumenty z 1257 r., jeden z nich został jednak uznany za falsyfikat⁵.

W dokumencie z 1255 r. dla Warty występuje jako świadek Aleksy, kapelan ze Zgierza⁶. Na tej podstawie przyjęto w literaturze przedmiotu, iż miejscowy kościół wzniesiono przed wymienioną datą. Ten *terminus ante quem* można jednak przesunąć co najmniej o 24 lata wstecz. W roku 1231 obchodził bowiem tutaj — jak już wspomniano — święta wielkanocne książę Konrad wraz z rodziną, księciem Odonicem oraz wysokimi dostojnikami duchownymi i panami świeckimi; w takim zespole można było to uczynić jedynie w miejscowości posiadającej kościół. Należy zatem przyjąć, iż kościół zgierski ufundowano przed 1231 r. Karol Potkański podaje nawet, że mogło to nastąpić już w roku 1161 i chociaż swego przypuszczenia nie podbudował żadnymi argumentami, nie ma podstaw, aby całkowicie je odrzucić, zwłaszcza wobec faktu płacenia przez pięć wsi należących do miejscowej parafii dziesięciny kolegiacie łęczyckiej, która właśnie podczas konsekracji dokonanej w tymże roku otrzymała swoje uposażenie⁷.

Następną wzmiankę o kościele zgierskim zawiera dokument z 1295 r., w którym pośród świadków występuje *Jaschon scriptor ac rector ecclesie de Zger*. Jak wykazał Karol Maleczyński, był to notariusz kancelarii małopolskiej Władysława Łokietka już od 1290 r., a zapewne również wielkopolskiej Przemysła II. Wspomniany natomiast w 1255 r. kapelan Aleksy jest zapewne identyczny z kapelanem tegoż imienia, wymienianym dość często w dokumentach Konrada Mazowieckiego i Bolesława Konradowica, a raz nawet — w 1242 r. — nazwanym podkanclerzem. Parafia zgierska mogła być zatem w XIII w. prebendą nadawaną duchownym, którzy byli zatrudnieni w kancelariach książąt sprawujących władzę między innymi nad Łęczykiem. O jej ponadprzeciętnym znaczeniu świadczy także istnienie przy niej już pod koniec XIV w. altarii, co w owych czasach było rzadkością. Na początku XVI w. do parafii należało oprócz miasta 14 wsi i jedna kuźnica. Poprzednio była ona jeszcze większa, w jej skład wchodziła również Radogoszcz, a może nawet Łódź, która pod względem kościelnym usamodzielniała się dopiero na przełomie XIV i XV w. Pogląd natomiast Jana Łukowskiego, iż do parafii zgierskiej jeszcze w 1407 r. należał Krzepocinek, a niewykluczone,

⁵ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.*, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Historycznej” 1888, t. 4, s. 184; S. M. Szacherska, *Z dziejów kancelarii książąt kujawskich w XIII wieku. Dwa nieznanne dokumenty szpetalskie*, „Studia Źródłoznawcze” 1960, t. 5, s. 8—11, 16, 20.

⁶ KDP, t. 2, nr 64.

⁷ K. Potkański, *Opactwo na łęczyckim grodzie*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności” 1902, S. II, t. 18, s. 175; S. Zajaczkowski, *Początki kolegiaty łęczyckiej. Przyczynek do dziejów osadnictwa ziemi łęczyckiej*, „Roczniki Historyczne” 1958, R. 25, s. 169—170.

że także cała parafia Leźnica Wielka, jest, błędny, gdyż miejscowości te były zbyt daleko położone od Zgierza. One z nadania arcybiskupiego oddawały jedynie dziesięcinę z ról kmięcych. Jeszcze w 1407 r. patronem miejscowego kościoła miał być św. Mikołaj, opiekun podróżnych; Jan Łąski wymienia natomiast św. Katarzynę⁸.

Z dokumentu Władysława Łokietka, wystawionego w 1318 r., wynika — jak to zostanie dalej przedstawione — że Zgierz miał komorę celną już przed rokiem 1288⁹. Inne źródła wskazują, iż mogła ona istnieć już w XII w. Wizytacja z 1512 r. podaje bowiem, że prepozyt łęczycki pobiera dziesięcinę tygodniową z oel w Łęczycy, Zgierz i Krośniewicach. Dochody te pierwotnie należały zapewne do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, ogólnie wspomina o nich bulla z 1136 r. Prepozyt łęczycki mógł je otrzymać wraz z uposażeniem kolegiaty, podczas jej konsekracji w roku 1161.

Istnienie komory celnej oraz pobytu książąt z dworem wskazują, że przez Zgierz przechodziła droga o znaczeniu państwowo-handlowym, zaliczana do grupy zwanej od XIII w. *viae publicae, viae magnae, stralae publicae* (drogi takie znajdowały się pod specjalną opieką władców, obowiązywał na nich tzw. mir drogowy). Prowadziła ona na południe z Łęczycy, która już za pierwszych Piastów była stolicą prowincji, następnie księstwa, od XIV w. województwa, a od przełomu XII i XIII w. również archidiaconatu¹⁰. Z racji więc swoich funkcji państwowo-administracyjnych i kościelnych, a ponadto znacznego zaawansowania gospodarczego, miała połączenia ze wszystkimi ważniejszymi ośrodkami w kraju¹¹.

Rozwój osadnictwa, znany nam zarówno ze źródeł pisanych, jak i archeologicznych, a nadto rozmieszczenie najstarszych ośrodków kasz-

⁸ KDP, t. 2, nr 157; J. Łąski, *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 2, Gniezno 1881, s. 382, 385; *Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419* (dalej: KSL), cz. 1—2, [w:] *Teki Pawińskiego*, t. 3—4, Warszawa 1897, cz. 1, nr 5700; K. Małeczyński, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, cz. 1, Wrocław 1951, s. 121—122, 124, 140—141, 152, 186—187.

⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski. 1153—1333*. (dalej: KDM), wyd. F. Piekoński, t. 2, Kraków 1886, nr 573; *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI w.*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 244; *Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich*, cz. 1, *Bulla gnieźnieńska z r. 1136*, wyd. O. Łaszczyńska, Poznań 1947, s. 15.

¹⁰ R. Rosin, *Rozwój terytorialno-polityczny dawnych ziem województwa łódzkiego (X—XV w.)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1975, ser. arch., nr 22, s. 416, 418, 421—425.

¹¹ R. Rosin, *Pabianice w XV i XVI wieku*, [w:] *Dzieje Pabianic*, pod red. G. Missalowej, Łódź 1968, s. 20—34; tenże, *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, pod red. R. Rosina, Piotrków Trybunalski 1967, s. 15—20.

telańskich oraz relikty rozplanowania przestrzennego zachowane w materiałach kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. pozwalają przyjąć, że najstarsza droga z Łęczycy na południe — powstała w X—XI w. — prowadziła z tej miejscowości przez Parzęczew, Kazimierz, Lutomiernsk, Pabianice, Tuszyn, Wolbórz i Sulejów do Krakowa lub Sandomierza. W XII—XIII w. wyrósł przy tej trasie nowy punkt węzłowy — Piotrków. Znajdujący się pomiędzy Pilicą i Lutomiernskiem odcinek drogi, wraz z przedłużeniem w kierunku północno-zachodnim przez Małyń do Spicymierza i Uniejowa, służył do utrzymania kontaktów pomiędzy dobrami — założonego w 1176 r. — klasztoru sulejowskiego, skupionymi koło samego Sulejowa oraz koło Bałdrzychowa nad Nerem. Konrad Jażdżewski widzi w nim część XI-wiecznego szlaku łączącego Ruś z Poznaniem i Szczecinem¹².

Metryka monarszej komory celnej w Zgierzu została już omówiona. Na podstawie podobnych przesłanek można również komorę celną w Łodzi datować na pierwszą połowę XII w., ale przypuszczenie to jest słabiej umotywowane, gdyż po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawia się ona dopiero w latach sześćdziesiątych XVI w. Najpóźniej jednak mogła powstać przed rokiem 1332, ponieważ jako komora monarsza powinna istnieć już przed przejściem dóbr łódzkich w ręce biskupów włocławskich, co właśnie nastąpiło przed tym rokiem.

Trakt łeczycko-krakowski wspomniany jest także w przywilejach lokacyjnych z 1414 r. dla Łodzi i z 1467 r. dla Rzgowa, położonego koło przeprawy przez Ner, przy której, według danych z 1509 r., pobierano myło, a ponadto znajdowało się rozwidlenie drogi publicznej z Piotrkowa w kierunku Zgierza oraz Pabianic. Korzystał z tej drogi (tzn. przez Zgierz) dwór królewski podróżujący w 1478 r. z Łęczycy do Piotrkowa, w latach 1485—1487 z Kujaw do Małopolski, a w roku 1504 ze Zgierza do Piotrkowa i następnie do Dobryszyc. Łaski wymienia, niezależnie od innej, która wiodła do Pabianic, *stratam publicam* prowadzącą ze Zgierza do Łodzi i ze Rzgowa do Łęczycy, a zatem przebiegającą przez Łódź i Zgierz. Według dokumentu z 1550 r. zgierzanie powinni podwoły w kierunku Kłodawy dostarczać tylko do Łęczycy, w kierunku Piotrkowa zaś — tylko do Tuszyńa¹³.

¹² K. Jażdżewski, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiernsku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1949/1950, t. 1, s. 162.

¹³ *Rachunki królewskie z lat 1471—1472 i 1476—1478*, oprac. S. Gawęda, Z. Perzanowski, A. Strzelecka, Wrocław—Kraków 1960, s. 32; *Liber quitantiarum Alexandri regis ab. a. 1502 ad 1506*, [w:] *Teki Pawińskiego*, t. 1, Warszawa 1897, s. 101—105; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1564—1565*, cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963, s. 132; Biblioteka Raczyńskich

Obowiązek dostarczania podwód wywodzi się z systemu usług obowiązujących w monarchii wczesnofeudalnej. Wraz z rozwojem immunitetu w XIII w., a następnie prawa niemieckiego, zaczął on stopniowo zanikać, obciążał jednak nadal dobra klasztorne oraz miasta, zwłaszcza królewskie, przy czym nieraz zamieniano go na opłaty pieniężne¹⁴.

Opisane pobyty książąt w Zgierzu pozwalają przypuszczać, iż jego mieszkańcy dawali podwoły już w XIII w. W okresie reform Kazimierza Wielkiego część miast została zwolniona całkowicie z tego obowiązku, innym wyznaczano dokładnie jego zasięg i częstotliwość. Zapewne do zatargu na tym tle odnosi się sprawa wytoczona w 1391 r. przez zgierzan mieszkańcom Kowala (kujawskiego?), iż pochowali się przed nimi, wyraźnie zaś o tym mówi dokument Zygmunta Starego z 1533 r., nakazujący tuszynianom bez ociągania się zmianę w ich mieście podwód jadących ze Zgierza do Piotrkowa¹⁵. Wspomniany już dokument z 1550 r. ustala natomiast także, że zgierzanie mają dawać podwoły w kierunku Radomia jedynie do Rawy, a w kierunku Błonia — do Sochaczewa. Za dalsze korzystanie z tego rodzaju usług — podobnie jak na trasach do Kłodawy i Piotrkowa — należy im płacić.

Zasięg dostarczania podwód do Łęczycy i Tuszyna został ustalony zapewne za rządów Kazimierza Wielkiego, do Rawy i Sochaczewa natomiast jest chyba późniejszego pochodzenia, gdyż miasta te wraz z podległymi im terytoriami zostały włączone do Korony dopiero w latach 1462 i 1476¹⁶. Nie wyklucza to jednak możliwości istnienia połączeń do tych miejscowości już wcześniej, a nawet traktowania ich przez władców Polski i Mazowsza, utrzymujących na ogół żywe kontakty, już w XIV w. jako dróg publicznych. Trakt do Rawy, przechodził przez Brzeziny, gdzie krzyżował się z drogą łeczycko-inowłodzką będącą fragmentem znanego już w XIII—XIV w.¹⁷ połączenia Rusi i południowo-wschodniej Małopolski z Pomorzem. Trakt do Sochaczewa wiódł z kolei przez Łowicz (jego mieszkańcy prowadzili w 1511 r. spór o cło płacone w Strykowie i Zgierzu) i był częścią długiego szlaku mazowiecko-śląskiego, który w 1570 r. wymienia przywilej celny dla

w Poznaniu, rkps 85, k. 123A—123v; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Dokumenty pergaminowe (dalej: dp.) nr 3760; Rosin, *Pabianice...*, s. 32—34.

¹⁴ Por. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku*, Warszawa 1957, s. 144, 263, 265, 471. O podwodach w Łeczyckiem i Sieradzkiem por. R. Rosin, *Z dziejów poczty w Łódzkiem (od połowy XV wieku)*, [w:] *Filatelistyka w Łódzkiem*, pod red. R. Rosina, Łódź [1977], s. 148.

¹⁵ KŚL, cz. 2, nr 3624.

¹⁶ A. Swieżawski, *Rawskie księstwo Piastów, mazowieckich. 1313—1462. Dzieje polityczne*, Łódź 1975, s. 164—167.

¹⁷ Por. K. Myśliński, *Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie. 1317—1504*, Lublin 1962, s. 107—108, 112—115.

Sieradza¹⁸. Niektórzy autorzy uważają, że prowadził on, ze Zgierza w kierunku południowo-zachodnim do Kazimierza i Lutomska¹⁹ — ośrodków posiadających dogodne połączenia poprzez Sieradzkie i Kaliskie ze Śląskiem. Chociaż znane dotychczas źródła sprzed XVII w. nie wymieniają bezpośrednio tej drogi, usytuowanie geograficzne oraz rozmieszczenie ośrodków miejskich²⁰ i komór celnych przemawiają za istnieniem takiego połączenia. Nie powstało ono jednak wcześniej, niż w drugiej połowie XIII w. Jako całość natomiast szlak mazowiecko-śląski ukształtował się dopiero w XVI w., gdyż z tego stulecia pochodzi przeważająca większość dotyczących go źródeł. Poprzednio jeżdżono z Mazowsza na Śląsk przez Piotrków i Wieluń²¹.

Wyznaczanie Zgierza w XIII w. na miejsce zjazdów państwowych, istnienie w nim już w tym czasie kościoła, występowanie w najbliższym sąsiedztwie wsi służebnych oraz wzmianka z 1345 r. o grodzisku, stały się dla Potkańskiego podstawą do wysunięcia przypuszczenia, że znajdował się tutaj gród kasztelański, a J. K. Kochanowski przyjął je za pewnik. Jednak badania Stanisława Mariana Zajączkowskiego wykazały, iż Zgierz nie był siedzibą kasztelanii. Nie przesądza to sprawy istnienia w tej miejscowości grodu oraz ośrodka zarządu dóbr książęcych²².

Wsie monarsze w okolicach Zgierza nie tworzyły w XV—XVI w. odrębnej królewskiej, lecz wchodziły w skład starostwa łączycyckiego. Znaczna ich liczba i duża odległość od Łęczycy pozwala przyjąć, że do XIV w. mogły stanowić odrębny kompleks majątkowy. Według lustracji z lat 1564—1565²³ następujące wsie królewskie w okolicach

¹⁸ *Matricularum regni Poloniae summaria* (dalej: MRPS), pars 1—5, Warszawa 1905—1961, p. 4, nr 9907; AGAD, dp. nr 3940; R. Rosin, *Sieradz średniowieczny w świetle źródeł pisanych*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego” 1962, nr 7, s. 32—33.

¹⁹ Por. m. in. S. Weymann, *Cia i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, mapa.

²⁰ H. Samsonowicz, *Przemiany osi drożnej w Polsce późnego średniowiecza*, „Przegląd Historyczny” 1973, t. 64, z. 4, s. 699—700.

²¹ Rosin, *Piotrków Trybunalski...*, s. 19.

²² Potkański, *op. cit.*, s. 106, 175; J. K. Kochanowski, *Kiedy Boruta był pacholeciem*, [w:] *Szkice i drobiazgi historyczne*, ser. II, Warszawa 1908, s. 126, 146, 153; S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 275—282; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1789*, cz. 3, *Województwa łączycyckie i brzesko-kujawskie*, wyd. A. Tomczak przy współudziale Z. Kędzierskiej, Warszawa—Poznań—Toruń 1977, s. 73; AGAD, *Zbiory kartograficzne* (dalej: zk.) nr 258—6; *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi* (dalej: WAPŁ), zk. nr 2654. Według Wachnika (*op. cit.*, s. 18) łąka Grodzisko znajdowała się przy ul. Szlachtuzowej i szosie konstantynowskiej.

²³ *Lustracja... 1564—1565*, s. 130—131, 141—142, 149—153, 158.

Zgierz — przeważnie w całości — należały bezpośrednio do starostwa łęczyckiego bądź były dzierżawione przez szlachtę: Dąbrówka (obecnie Wielka), Glinnik²⁴, Krogu'ec, Kowalewice, Krzeszew (obecnie Szlachecki), Krzeszew Średni albo Krzeszówek (obecnie Rządowy)²⁵, Lućmierz, Orle, Swędów, Szczawin, Wiączeń Leśny, Wiączeń Polny i Zegrzany. Do dóbr monarszych należały także w tych stronach przed końcem XV w. wsie służebne: Łagiewniki, Skotniki oraz Sokolniki (te ostatnie położone co prawda w znacznej odległości od Zgierza, ale za to blisko grupy miejscowości skupionych koło Krzeszewa), a ponadto Łódź-wieś nadana przed 1332 r. biskupom włocławskim i Radogoszcz, który pomiędzy rokiem 1242 a 1397 przeszedł w ręce szlachty²⁶. Nie wszystkie wymienione wsie istniały w XIII w., ale należące do nich grunta już wtedy tworzyły prawie zwarte terytorium, którego najważniejszym ośrodkiem był właśnie Zgierz.

Grodzisko zgierskie wymienia nie tylko dokument z 1345 r., lecz także lustracja z 1789 r., a ponadto jest ono zaznaczone jako nazwa polna na dwóch pochodzących z początku XIX w. planach, które lokalizują je na zachód od miasta, przy brodzie przez Bzurę. Należy dodać, iż określenie to już od 1345 r. oznaczało jedynie łąkę wchodzącą w skład uposażenia wójta²⁷.

Rozpoczęte w 1967 r. badania archeologiczne na obszarze Zgierza nie ujawniły żadnych pozostałości po grodzie, możliwe więc, że jego teren zajęto pod zabudowania fabryczne. Na jednym ze stanowisk, mianowicie 7, odkryto składające się z dwóch chat, paleniska oraz ce-

²⁴ Władysław, książę dobrzyński i łęczycki, dał w 1333 r. za połowę Glinnika dwa łany w Zegrzanach — por. S. i S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej. Do 1400 roku*, cz. 1—2, Łódź 1966—1970, cz. 1, s. 86. Nadane wtedy Henrykowi dwa łany z rolą i zagrodą otrzymały immunitet gospodarczy oraz sądowy; stworzyło to podstawę do wyodrębnienia się ich pod względem osadniczym. Od właścicieli z XVI w., Glińskich lub Zeglańskich, zwano je Glińszczyzną *vel* Zeglańszczyzną, a po przejściu w XVIII w. w ręce Stępowskich zmieniono nazwę na Stępowizna i pod nią znana jest obecnie wieś położona na północny wschód od Zgierza (*Lustracja... 1564—1565*, s. 151; *Lustracja... 1789*, s. 70; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 2, *Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 123).

²⁵ Wymieniony w lustracji z 1564—1565 r. (*Lustracja... 1564—1565*, s. 160) Krzeszew Słowikowy, to obecnie wieś Słowik. Krzeszew Szlachecki jest natomiast w tychże źródłach nazwany — jako to wynika z opisu jego granic — Krzeszewem Piskorzem.

²⁶ S. Zajączkowski, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem: łęczyckiej i sieradzkiej w XII—XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „*Studia z Dziejów Osadnictwa*” 1966, t. 4, s. 25—26.

²⁷ Por. przyp. 22.

ramiki, pozostałości po osadzie, początkowo datowane wyłącznie na wiek XIII, w miarę jednak postępu badań również na XII w.²⁸

W świetle przytoczonych materiałów zasiedlenie Zgierza w XII w. wydaje się bezsporne. Jeżeli więc nie gród, to musiały znajdować się tutaj przynajmniej jakieś znacznie większe zabudowania, które były ośrodkiem zarządu gospodarczego kilkunastu wsi — a ponadto miały pomieszczenia służące książętom jako mieszkanie podczas ich podróży. Na nadrzędne znaczenie omawianej miejscowości w stosunku do okolicznych osiedli wskazuje także istnienie kościoła ufundowanego przed 1231 r. Odbywały się przy nim zapewne — jak przy większości wczesnośredniowiecznych świątyń — targi i jarmarki²⁹.

Przedstawiona charakterystyka Zgierza pozwala przypuszczać, iż był on miejskim ośrodkiem przedlokacyjnym³⁰. Kiedy otrzymał prawa miejskie — dokładnie nie wiemy, gdyż jego pierwotne przywileje lokacyjne zaginęły. Jeszcze do niedawna przyjmowano³¹, iż nastąpiło to przed 1318 r., ponieważ w wydany wtedy przywileju dla klasztoru wąchockiego jest nazwany *civitas*. Dokładna analiza powyższego aktu pozwala ten *terminus ante quem* przesunąć o 30 lat wstecz.

Wymieniony przywilej składa się z pięciu zasadniczych części: motywu jego wydania, streszczenia trzech dokumentów wystawionych poprzednio z jednoczesnym zatwierdzeniem zawartych w nich postanowień oraz nowych nadań i ogólnego potwierdzenia przywilejów dla dóbr klasztornych. Potrzebę wydania nowego aktu umotywowano tym, że poprzednie były zaopatrzone w pieczęcie, które utraciły ważność. Streszczenie pierwszego dokumentu mówi o zmianie wsi Witowice³².

²⁸ L. Kajzer, *Zgierz. Stanowisko 7*, „Informator Archeologiczny. Badania 1968 r.” 1969, s. 208—209; *ibidem* 1970, s. 208—209; *ibidem* 1971, s. 137—138. Na stanowisku tym odkryto również pozostałości po osadnictwie późnorzymskim. Wraz z dawniejszymi znaleziskami, które dokładnie opisał L. Kowalewski, (*Z przeszłości Zgierza*, „Gazeta Zgierska” 1923, nr 5), wg najnowszych badań są one datowane na okres kultury przeworskiej, tj. od ok. 250 r. p. n. e. do 375 r. n. e. — por. E. Kaszewska, *Kultura przeworska w Polsce środkowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego” 1975, ser. arch., nr 22, s. 198—201.

²⁹ Wachnik, *op. cit.*, s. 12.

³⁰ Por. S. Krakowski, *W kwestii millenium miast polskich — Akceptacje i kontrowersje*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1969, S. I, z. 60, s. 54—56; tenże, *Z dziejów osadnictwa miejskiego w średniowiecznej Polsce*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN” 1963, R. 17, nr 1, s. 4—5.

³¹ R. Rosin, *Studia z dziejów miast dawnych województw: łęczyckiego i sieradzkiego (XII—XVI w.)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN” 1959, R. 14, nr 1, s. 13; S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 274, 282—283.

³² K. Niwiński (*Opactwo cystersów w Wąchocku. Fundacja i dzieje uposażenia do końca wieków średnich*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU” 1930, t. 68, i odb., s. 77) identyfikuje tę nazwę z Witaszewicami, natomiast S. i S. M. Zajączkowsky (*op. cit.*, cz. 2, s. 179) uważają ją za zaginioną. Jeden

położonej koło Łęczycy, na miasto targowe Kazimierz, które może być przeniesione na prawo średzkie; streszczenie drugiego — o zamianie wsi Smolice na Babice; trzeciego — o nadaniu opatowi i konwentowi wąchockiemu połowy Prawęcic za cło „[...] *de Kazimir ipsorum civitate et Shegrz civitate nostra* [podkr. R. R.], *quod ad eos ratione commutationis dicte civitatis Kazimir pro Vitowicz et suis pertinenciis, cum dictis abbate et conventu per ns facte* [...]”³³. Końcowe postanowienia z 1318 r. nie dotyczą dziejów Zgierza.

Należy przyjąć, iż streszczenia dokumentów podano w kolejności chronologicznej ich wystawiania³⁴. Znana jest data zamiany Smolic na Babice, gdyż zachował się pełny tekst tej transakcji. Uczyniono to w 1288 r., a zatem zamiana Witowic na Kazimierz nastąpiła przed tym rokiem, natomiast nadanie połowy Prawęcic za cło w Kazimierzu i Zgierz po tym roku, a przed rokiem 1318. Przypomnijmy, iż streszczenie trzeciego dokumentu podaje, że transakcja obejmuje także cło w mieście Zgierz, które klasztor wąchocki otrzymał przy zamianie Witowic na Kazimierz. Nastąpiło to — jak już zaznaczono — przed 1288 r., a zatem również przed tym rokiem Zgierz był miastem i miał komorę celną.

Miejski charakter Zgierza w tym okresie poświadcza pośrednio dokument księcia Kazimierza łęczyckiego wydany w 1292 r. dla opactwa sulejowskiego³⁵. Książę pozwolił wtedy lokować wsie klasztorne na prawie średzkim, które posiadają Łęczycza i inne jego miasta. Na podległym mu obszarze ziemi łęczyckiej mogły to być w tym czasie jedynie Zgierz i Brzeziny, pozostałe bowiem monarsze ośrodki miejskie powstały tutaj dopiero po XIII w.

W podobnym położeniu jak Zgierz znajduje się większość miast polskich powstałych przed XV w. Znamy jedynie tak zwane pierwsze zapisy potwierdzające ich miejski charakter, ale brak jest pierwotnych przywilejów lokacyjnych. Zachowały się natomiast późniejsze, są to jednak tylko renowacje prawa miejskiego lub potwierdzenie, nadanie albo powiększenie uposażenia wójtostwa itp., nie można zatem trak-

z argumentów przytoczonych w tej sprawie przez wspomnianych autorów jest całkowicie mylne. Uważają oni mianowicie, iż Witowic m. in. z tego powodu nie można identyfikować z Witaszewicami, ponieważ wieś o tej nazwie w XVI w. nie występuje w składzie dóbr kazimierskich należących do klasztoru trzemeszyńskiego, który przejął je po klasztorze wąchockim. Jak można wymagać, aby była w posiadaniu zakonników, skoro przed 1288 r. przeszła w ręce książęce.

³³ KDM, t. 2, nr 573.

³⁴ K. Niwiński, *Dokumenty Łokietka dla dóbr łęczyckich opactwa wąchockiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1932, R. 46, t. 1, s. 373—375; tenże, *Opactwo ...*, s. 76—77.

³⁵ KDP, t. 1, nr 80.

tować ich jako dowodu upadku miasta i założenia go od nowa, jak to nadal czyni wielu autorów prac popularnonaukowych³⁶.

O uposażeniu wójtostwa zgierskiego dowiadujemy się z aktu wystawionego dopiero w 1345 r. Poprzednio należało ono do Piotra, byłego kasztelana brzezińskiego, ale kiedy ten z niego zrezygnował, Władysław, książę łęczycki i dobrzyński, nadał je prawem dziedzicznym Samborowi, skarbnikowi łęczyckiemu. Ponieważ niektóre punkty dyspozycji tego dokumentu są niejasne, podstawowa jej część zostanie przytoczona *in extenso*: „[...] *advocaciam in Szgerzs cum duobus molendinis et piscinis et in eisdem molendinis cuilibet voluntarie molare, cum pascuis et Grodzisko penes fluvium et cum pratis, que occurrunt fluvium usque ad granicies et in vlgari Crothczicze, que pertinent ad dicta prata, et cum borris, mellificiis et cum hiis, [...] cum silva Miroschowycz, [...] cum omnibus utilitatibus et proventibus in vlgari Thuroyedz [...] et quatuor mansis agri in Crothczicze*”. Wójt miał ponadto pobierać $\frac{1}{6}$ od wszelkich czynszów w mieście i wsi Zegrzany oraz po 1 groszu od rzemieślników i $\frac{1}{3}$ kar sądowych. Otrzymał także zwolnienie od wszelkich posług, sądzić miał według prawa średzkiego, a on lub jego spadkobiercy mogli wójtostwo sprzedać, darować lub zamienić, po uzyskaniu jednak na to zgody księcia³⁷.

Cytowany przywilej znamy z transumptu dokonanego w 1447 r. Porównanie z innymi źródłami wykazuje, iż przy tej okazji zniekształcono zapewne nazwy polne, a ponadto zmieniono sens dyspozycji, traktując część z nich jako coś niezależnego od obiektów, do których się odnoszą. Do wójtostwa należało zatem pastwisko (później łąka) zwane Grodziskiem, a nie pastwisko i Grodzisko. Podobnie przedstawia się sprawa z obiektem zwanym *Thuroyedz*. W hustracji z 1789 r. występuje on jako las Turowiec należący do wsi Zegrzany i położony przy drodze do Łągiewnik, na granicy ze Stępowizną, a Marek Koter lokalizuje — zapewne tylko południową jego część — na południe od drogi prowadzącej ze Zgierza do Łągiewnik. Ta sama hustracja las *Miroschowycz* nazywa Mieroszewic, natomiast opis parafii z 1784 r. zna go jako Miroszew, położony na prawo od drogi ze Zgierza do Sokołowa. Wachnik podał, iż las o tej nazwie rozciąga się od „Przemysłu Chemicznego” (obecnie Zakłady Przemysłu Barwników „Boruta”) aż po Piaskowice.

³⁶ Por. R. Rosin, *Początki miasta Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1973, t. 17 (20), s. 9—10, 20.

³⁷ *Knigi polskoj koronnoj mietriki XV stoletia*, wyd. T. Wierzbowski, t. 1, Warszawa 1914, nr 24.

Jeszcze do dzisiaj na południowy zachód od Zgierza zachowały się lasy³⁸.

Najbardziej kontrowersyjna jest nazwa *Crothczicze*. Już sam fakt użycia jej w dokumencie z 1345 r. w celu określenia dwóch zupełnie odmiennych obiektów, to jest łąki oraz łąnów wójtowskich, budzi zastrzeżenie. Wachnik odczytał tę nazwę jako Króciice i odniósł ją do łąki oraz pola położonego przy drodze do Konstantynowa i przy dawnej ul. Juliusza. Lustracja z 1789 r. — powołując się na dokument księcia Władysława — zamiast łąki *Crothczicze* wymienia łąki Kossowki, a pole wójta nazywa Krowie. Pierwsza z tych nazw odpowiada łąkom, które na pochodzących z początku XIX w. planach okolic Zgierza występują jako Kossowski lub Kossowskie i usytuowane są na zachód od łąki Grodzisko, a na południe od nowego traktu do Aleksandrowa³⁹. Drugiej natomiast nazwy wspomniane plany nie zaznaczają, a lokalizacja arealu wójtowskiego podana przez Wachnika budzi zastrzeżenia. Według dokumentu z 1553 r. areal ten miał się bowiem znajdować we wsi Zegrzany, włączonej w latach 1820—1823 do Zgierza i położonej na wschód od miasta⁴⁰. Nie bez znaczenia w tej sprawie jest również fakt, iż wzmianki o łąkach wójta i lesie Turowiec występują razem, zapewne zatem sąsiadowały one ze sobą, podobnie jak łąki Grodzisko i Kossowskie oraz las Miroszew, położone na południowy zachód od miasta.

Dokładniejsze wyjaśnienie lokalizacji i identyfikacja wymienionych nazw polnych wymaga dalszych poszukiwań w źródłach z okresu od XVII w. włącznie do początku XIX w., ale ponieważ tego rodzaju badania wykraczają poza ramy chronologiczne niniejszego artykułu, ograniczono się tutaj jedynie do zasygnalizowania związanych z tym problemem rozbieżności.

Lustracja z lat 1564—1565 nie opisuje uposażenia wójtostwa, ponieważ posiadał je wtedy Jan Lutomirski, który już w 1550 r. otrzymał

³⁸ Lustracja ... 1789, s. 68, 70, 72—74; R. Kaczmarek, *Zgierz z okolicą pod koniec XVIII wieku (Opis topograficzny parafii)*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane” 1937, R. 11, z. 5—6 i odb., s. 11, 13; Wachnik, *op. cit.*, s. 18; M. Koter, *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego (ok. 1820 r.)*, „Materiały i Studia Rady Naukowej przy Prezydencji Miasta Łodzi”, 1974, z. 4, *Plan rekonstrukcyjny organizacji przestrzennej obszaru obecnej Łodzi pod koniec rządów pruskich (około 1804 r.)*, ark. 1. Lustracja wydana przez Z. Guldona (*Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1628—1632*, cz. 3, *Województwa: łączyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, Bydgoszcz 1967, s. 18—25) nie zawiera danych dotyczących obiektów topograficznych.

³⁹ AGAD, zk. nr 258—6; WAPŁ, zk., nr 2654.

⁴⁰ AGAD, *Metryka Koronna* (dalej: MK), ks. 82, k. 642—644; por. *Lustracja ... 1564—1565*, s. 151, przyp. 69.

pozwolenie na wykup od mieszczan zgierskich czterech łanów wójtowskich. Podaje natomiast, iż wójt pobierał od czynszów płaconych z łanów miejskich i placów nie $\frac{1}{6}$, ale $\frac{1}{3}$, a ponadto — zgodnie z przywilejem z 1345 r. — po jednym groszu od każdego rzemieślnika. Według lustracji z 1789 r. — jak już zaznaczono przy lokalizacji poszczególnych obiektów — należały do wójtostwa 4 łany, łąki Grodzisko i Kossowskie oraz las Miroszew, ale jego właściciel nie miał z nich pożytków, gdyż zajęli je mieszczanie zgierscy. Z młynów pozostał natomiast przy wójtostwie tylko jeden, zapewne identyczny ze wspomnianym w roku 1400⁴¹.

Na przełomie XIV i XV w. wójtostwo zgierskie znajdowało się w posiadaniu kilku mieszczan. Jako wójt zgierski w latach 1388—1389 r. występuje Mścisko, od 1388 r. Staszko czyli Stanisław, w 1400 r. Warsz, w 1406 r. Arnold i Derśław. W roku 1415 Teodoryk z Wilkowic zastawił wójtostwo zgierskie za 45 grzywien Mikołajowi z Dąbrówki, ale wspomniany już Stanisław miał prawo jeszcze w tym roku odkupić ten zaśław. Przedmiotem transakcji była jednak tylko część wójtostwa, i nie doszła ona do skutku, gdyż Stanisław nadal, aż do 1419 r., występuje jako wójt, a Mikołaj nawet do 1426 r. Przed rokiem 1490 wójtostwo zgierskie przeszło jednak z powrotem w ręce szlachty, lecz jego pola przeważnie zawłaszczali lub dzierżawili mieszczanie⁴².

Powtórne nadanie praw miejskich przez monarchę otrzymał Zgierz w roku 1420⁴³. Przywilej wydany w tej sprawie — jak większość tego rodzaju aktów — zawiera jedynie ogólne postanowienia zredegowane w bardzo stereotypowy sposób. Zgierz wraz ze wsią Krogulec został wtedy przeniesiony z prawa polskiego — to znaczy ziemskiego, obowiązującego szlachtę — na niemieckie w jego średzkiej odmianie. Uwolniono go też od jurysdykcji urzędników ziemskich. Mieszkańcy obydwu miejscowości mieli odpowiadać sądownie jedynie przed wójtem, ten zaś przed królem lub starostą, albo ich pełnomocnikiem, i to wyłącznie według prawa średzkiego. Należy podkreślić, iż wójtowi zgierskiemu mieli odtąd podlegać chłopi ze wsi Krogulec, natomiast o Zegrzanach, jeszcze w 1345 r. określonych jako: „[...] *que ad dictam* [tzn. zgierskiej — R. R.] *pertinet advocaciam*”, nie ma teraz żadnej wzmianki. Zapewne istniało już wtedy w nich sołectwo, znane nam z lustracji spisanych w latach 1564—1565 i 1789.

⁴¹ KŚL, cz. 2, nr 6548.

⁴² *Ibidem*, cz. 1, nr 661, 938, 1519; cz. 2, nr 1406, 3344, 6548; AGAD, Księgi ziemskie tęczyckie, ks. 4, k. 530v, ks. 6, k. 17v, 98, 179, ks. 8, k. 128; ks. 15, k. 78v

VI—18

⁴³ WAPŁ, dp.

Dokumenty z XIII—XV w. nic nie mówią o uposażeniu, uprawnieniach i powinnościach mieszczan; obszernie informacje na ten temat podają dopiero lustracje z XVI w., ale nie wszystkie z zanotowanych wtedy punktów można odnieść do okresu lokacji. Obecnie przeważa pogląd, iż podstawową czynnością związaną z lokacją było wymierzenie gruntów i placów miejskich⁴⁴. Według lustracji z XVI—XVIII w. Zgierz liczył około 108 łanów oraz 129 placów-siedlisk. Wymierzenie tych obiektów i ustalenie czynszów od nich, jeżeli nie na XIII — to najpóźniej przypada na wiek XIV, natomiast pełne ich zagospodarowanie i zabudowanie mogło nastąpić jeszcze później: Od łana ziemi czynsz wynosił 3 grosze, od domu 10 denarów. Z XIII—XIV w. pochodzi również danina w kurach, serach i jajkach przy czym ogólna wysokość wskazuje, iż składała ją nieliczna część mieszkańców.

Inne opłaty i daniny na rzecz właściciela zostały ostatecznie ustalone w XV—XVI w. Od warzenia piwa płacono rocznie po 12 groszy, od szynkowni po 8 groszy, od sprzedaży bałwana soli 1 grosz, rzeźnicy zaś dawali po kamieniu łoju. Ponadto mieszczanie płacili czynsz zwany wołowym, tytułem stacji dawali owies i piwo, a za mielenie jęczmienia i pszenicy na słady tzw. miarękę. Młynarz wiejski był na trzeciej mierze, miał obowiązek wykarmić rocznie dwa wieprze lub w zamian zapłacić 4 złote oraz wykonywać pewne roboty we dworze. Wszyscy rzemieślnicy płacili ponadto — jak już wspomniano — po 1 groszu wójtowi⁴⁵.

Skromne były świadczenia zgierzian na rzecz kościoła. Miejscowy pleban — według Łaskiego pobierał jedynie tytułem kołody po groszu rocznie, a bakalarz po 6 denarów. Potwierdzona wtedy szkoła parafialna mogła istnieć od dłuższego czasu; w miastach zaczęto szkoły takie zakładać już w wieku XIV⁴⁶.

Znacznie większe były ciężary na rzecz państwa. Według rejestru podatkowego z 1576 r. zgierzanie płacili 8 grzywien szosu (dawniej 4), od wykonywania rzemiosła po 4 grosze, od palenia gorzałki po 24 grosze, rzeźnicy i sprzedawcy od uprawianego zajęcia po 7 groszy, karczmarze po 12 groszy, zagrodnicy po 2 grosze; od łanu opłata wynosiła po 20 groszy⁴⁷.

O stanie rzemiosła zgierskiego przed XVII w. wiemy niewiele. Zwykle dużo ciekawego materiału na temat rzemiosła oraz samorządu miej-

⁴⁴ B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacyjnej*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, pod red. A. Gieysztora i T. Rościanowskiego, Warszawa 1976, s. 74.

⁴⁵ *Lustracja ... 1564—1565*, s. 149—150; *Lustracja ... 1789*, s. 64, przyp. 85.

⁴⁶ Łaski, *op. cit.*, t. 2, s. 385.

⁴⁷ *Polska XVI wieku ...*, s. 113.

skiego zawierają księgi miejskie, niestety zgierskie zachowały się jedynie we fragmentach i to dość późnych⁴⁸. Pierwszą wzmiankę o rajcach zgierskich odnotowano w księgach ziemskich łęczyckich pod rokiem 1421⁴⁹, co wskazuje, iż w tym czasie urzędował tu również burmistrz.

Wracając jednak do rzemiosła, należy zaznaczyć, że przez długie lata jest ono anonimowe. Ogólnie wspomina je po raz pierwszy przywilej z 1345 r. Najwcześniejsze wzmianki dotyczące poszczególnych zawodów pochodzą dopiero z 1390 i 1400 r., a wymieniają młynarzy. Warzenie piwa poświadczają dokumenty z roku 1523 i 1533⁵⁰. Obszerniejsze dane na interesujący nas tutaj temat zawiera dopiero lustracja z lat 1564—1565. Warzeniem piwa trudniło się wtedy w Zgierzu 13 mieszczan, ponadto zaś było: piekarzy 8, rzeźników 6, szewców 5, zduńów 4, kowali 3, kołodziejów i kuźnierzy po 2, bedarzy, krawców i płócienników po 1. Do tego należy dodać 2 młynarzy nie uwzględnionych w cytowanym zestawieniu, mianowicie z młynów miejskiego i wójtowskiego. Jeśli pominiemy warzenie piwa, gdyż tym za odpowiednią opłatą mógł się zajmować każdy, okaże się, że Zgierz liczył 35 rzemieślników, co jest liczbą dość znaczną. Regestr podatkowy z 1576 r. wymienia co prawda jedynie 17, i tylko 5 warzących piwo, ale jest to źródło mniej miarodajne, gdyż dla uniknięcia podatków podawano przeważnie niższe stany. Zgierzanie na przykład wnosili opłaty do skarbu jedynie od 37 łanów, a przecież wiemy, iż mieli ich ponad 100. Znaczna część mieszczan musiała zatem trudnić się rolnictwem. Trzech zgierzan według danych z 1576 r. zajmowało się paleniem gorzalki, a dwóch było komornikami utrzymującymi się z pracy najemnej⁵¹.

Niewiele także można powiedzieć o życiu handlowym Zgierza przed XVII w. Targi i jarmarki odbywały się tutaj zapewne już od okresu przedlokacyjnego, ale nic dokładniejszego na ten temat nie wiemy. Dopiero w przywileju Aleksandra I z 1505 r. podane jest, że targi przypadają na poniedziałki, a jarmarki trzy razy w roku, również na poniedziałki, po Niedzieli Palmowej, Zielonych Świątkach i św. Katarzynie (25 listopada). Przywilej ten nie podaje, który z terminów obowiązywał poprzednio, co jednak nie świadczy, iż wszystkie one są nowe. Te-

⁴⁸ J. Warężak, *Dwie szczytkowe księgi miejskie miasta Zgierza z XVI i XVII wieku*, „Archeion” 1958, t. 28, s. 121—130; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach. I. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, pod red. J. Karwasieńskiej, Warszawa 1975, s. 266.

⁴⁹ AGAD, *Księgi ziemskie łęczyckie*, ks. 6, k. 614.

⁵⁰ KŚL, cz. 2, nr 3552, 6548; MRPS, p. IV, nr 13644; *Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w.*, oprac. R. Kaczmarek, Warszawa 1958, s. 363.

⁵¹ *Lustracja... 1564—1565*, s. 149—150; *Polśka XVI wieku...*, s. 113.

go rodzaju przemilczanie było wówczas powszechnie stosowane⁵². O próbach sprowadzenia tutaj kupców pośrednio mówi przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1455 r. zapewniający im siedem lat wolnizny⁵³.

Regestr podatkowy wymienia sześciu sprzedawców w Zgierzu. Część mieszczan trudniła się sprzedażą soli. Wskazuje na to między innymi fakt przydzielenia im w 1485 r. przez Kazimierza Jagiellończyka sześciu bałwanów soli, a miejscowemu plebanowi trzech bałwanów w 1487 r. O sprzedaży soli mówi także lustracja z lat 1564—1565, wymieniająca ponadto siedmiu karczmarzy szynkujących piwo⁵⁴.

Wobec fragmentaryczności, a częściowo także sprzeczności źródeł, trudno określić stan zabudowy oraz zaludnienie Zgierza w XV—XVI w. Na wojnę przeciwko Krzyżakom miasto wysłało tylko jednego żołnierza⁵⁵, co stawia je w rzędzie najmniejszych miast Łęczyckiego i Sieradzkiego. Możliwe, iż wtedy przechodził Zgierz jakiś kryzys, gdyż inne dane przedstawiają go w znacznie lepszym świetle. Wachnik — przyjmując na podstawie rejestru z 1576 r., iż miał on 91 domów i 37 łąnów — obliczył jego ludność na 700 osób⁵⁶. W mieście było jednak 129 domów, a zatem przy zastosowanym przez Wachnika mnożniku 6 daje to 774 mieszkańców; do tego dochodzą duchowni: pleban, dwóch wikariuszy i organista oraz ich służba — razem około 800 osób. Wraz z liczbą rzemieślników i łąnów stawia to Zgierz w grupie miast średnich. Podana natomiast liczba domów-siedlisk wskazuje, iż w XVI w. część miasta istniejąca przed okresem uprzemysłowienia była już zabudowana. Potwierdzą to fakt powstania przedmieścia, położonego przy drodze do Łodzi, o którym wspominają źródła z wieku XVI⁵⁷.

Instytut Historii
Zakład Nauk Pomocniczych Historii

Ришард Росин

ЗГЕЖ В XII—XVI в.

Первое упоминание письменных источников о городе Згезж касается 1231 г., по археологические раскопки, а также происходящие здесь в XIII в. государственные

⁵² AGAD, dp., nr 3646; por. R. Rosin, *Początki miasta...*, s. 19.

⁵³ *Źródła do historii...*, s. 363.

⁵⁴ *Liber quitantiarum regis Casimiri ab a. 1484 ad 1488*, [w:] Teki Pawińskiego, t. 2, Warszawa 1897, s. 33, 148; *Lustracja... 1564—1565*, s. 149—150.

⁵⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840, nr 121.

⁵⁶ Wachnik, *op. cit.*, s. 31—32.

⁵⁷ Łaski, *op. cit.*, s. 387; MK, ks. 87, k. 452v—453.

сьезды, кроме того существование костела, таможни и окрестные поселения указывают, что начало его возникновения касается, по крайней мере, первой половины XII в. В то время он мог уже быть городским центром с определяющим местоположением и иметь крепость, в которой находилось правление крупного поместья. Новые исследования же показали, что никогда не был центром кастелянства. По данным XV—XVI в. принадлежал вместе с соседними королевскими деревнями к крепостной канцелярии старосты в Ленчице.

Дата локализации Згежа неизвестна. По документу Владислава Локетка, изданному в 1381 г., следует однако, что городские права он получил до 1288 г. В 1420 г. подтвердил это Владислав Ягелло. Экипировка волостного же правления определяет акт их присвоения, составленный в 1345 г.

Через Згеж проходили важные пути сообщения. Возникновение открытого пути от Поморья Гданского через Ленчицу и Вольбуж либо Петркув до Малопольску ведет свое происхождение с XII—XIII в.; через Бжезины и Раву до Радомя; через Стрыкув, Лович и Сохачев до Блоня; через Казимеж и Лютомерск до Калиша или Серадза.

В XVI в. Згеж принадлежал к группе средних городов. По данным с 1564—1565 г. в нем было 129 жилищных площадей, 35 горожан занималось ремеслом, 13 производством пива, несколько продажей соли и пива, а другие источники этого времени вспоминают о производстве водки и перекупщиках. Торг происходил по понедельникам, кроме того каждый год по три ярмарки. Большую роль в хозяйственной жизни города играло сельское хозяйство, площадь городской земли насчитывала аж 1083/4 пашни.